

ЕТНОЛОШКА ГРАЂА У ДЈЕЛИМА ЈЕВТА ДЕДИЈЕРА

Сажетак: Огроман је допринос Јевта Дедијера у развоју географске науке, првенствено антропогеографије и глациологије. Посебан допринос остварио је у прикупљању и обради етнолошке грађе са простора српских земаља. Афирмацију угледног истраживача стекао је кроз дјела посвећена Херцеговини, Билећким Рудинама, Старој Србији, Новој Србији. У наведеним дјелима освјетљава развојне етно-културне, етно-социалне и у извјесној мјери геополитичке процесе у српским земљама кроз различите историјске периоде.

Кључне ријечи: етничка структура, етногенеза, Срби, Арбанаси, Арнаути, Муслимани, Цинцари, Херцеговина, Билећке Рудине, Стара Србија, Нова Србија, Косово, Метохија, Рас, Македонија.

Abstract: In the development of geographical sciences, mainly in anthropogeography and glaciology, immeasurable contribution comes from Jevto Dedijer. He made a special contribution to the gathering and processing of ethnological materials from the areas of Serbian soil. Recognition of this eminent researcher began with his works on Herzegovina, Bileca Rudine, Old Serbia, New Serbia etc. Ethnological materials that he collected in his work shed more light on development of ethno-cultural, ethno-social and in some degree geopolitical processes on Serbian soil through different historical periods.

Key words: ethnic structure, ethnogenesis, Serbs, Arbanases, Arnauts, Muslims, Aromanians, Herzegovina, Bileca Rudine, Old Serbia, New Serbia, Kosovo, Metohia, Ras, Macedonia.

Утабаним научним стазама великана српске и свјетске географије Јована Цвијића ишли су бројни истраживачи, међу њима и Јевто Дедијер, чијим истраживањима, у значајној мјери, дугујемо сазнања о поријеклу и етничким карактеристикама становништва простора српских земаља. Теренским истраживањима, извођеним по Цвијићевим Упутствима за испитивање села, врло рано, још као гимназијалац Јевто Дедијер отиснуо се на поље географских и сродних наука и дао значајан допринос њиховом развоју. Трајну вриједност имају његове антропогеографске студије: Билећке Рудине (1903. године), Херцеговина (1909. године), те Стара Србија (1912. године) и Нова Србија (1913. године).

Херцеговина – Антропогеографске студије

Одмах иза штампања Цвијићевих Упутстава за проучавање села, објављених 1896. године, јавио се велики број сарадника заинтересованих за проучавање различитих крајева српских земаља па и Херцеговине. Међу истраживачима заинтересованим за ову проблематику јавио се и Јевто Дедијер, родом херцеговац.

⁸ Проф. др, Природноматематички факултет, Бања Лука

⁹ Виши асс. др, Природноматематички факултет, Бања Лука

Његов рад на проучавању антропогеографских прилика у Херцеговини трајао је нешто мање од десет година. Скоро сву грађу разних истражвача, у својини Географског Завода, а дијелом Академије наука, уступио му је Јован Цвијић, на употребу у писању свеобухватне антропогеографске студије Херцеговина. Теренска истраживања, која је накнадо обавио, користила су му да допуни материјал, да прецизира области распрострањења проучаваних појава, та да исте картографски представи. Обрадом расположиве грађе и њеном систематизацијом настала је књига **Херцеговина – Антропогеографске студије**. Сарадници на овој књизи били су Обрен Ђурић-Козић, Миленко С. Филиповић и Љубо Мићевић.

Дедијер, пишући о границама Херцеговине, разликује политичке од етничких граница, па каже: „Од окупације Херцеговином се сматра само мостарско окружење. Тај појам Херцеговине унесен је и у школске књиге и географске карте новијег времена. Међутим до окупације Херцеговини су припадале и многе области које се данас сматрају дијеловима Црне Горе, Босне и Новопазарског Санцака.“¹⁰ Ове границе се готово подудару са границама старе државе Херцега Стјепана.

Прикупљајући материјал за студију посвећену Херцеговини Дедијер и његови сарадници нису обухватили ту ширу етнографску (етногеографску) Херцеговину (Стару Херцеговину), већ су се ограничили на дио Херцеговине који припада сливу Јадранског мора. Тај дио подудара се углавном са политичким границама Херцеговине из времена окупације. Уз ову територију проучене су неке територије око Дувна и Фоче.

Први дио опсежне антропогеографске студије о Херцеговини, којег је потписао Јевто Дедијер, носи назив „**Херцеговина**“, подјелен је на општи и посебни дио. У општем дијелу приказане су **Опште географске особине Херцеговине**, којој су одређене **Међе и положај**, те **Опште физичке особине простора**. Поглавље о **Антропогеографским важнијим историјским моментима** обилује историјским подацима о времену насељавања тог простора, подацима о периоду класичне културе и политичкој прошлости од оснивања српских држава на Балканском полуострву. Резултати поменутих истраживања чине основ сагледавања етничке слике Херцеговине, којој доминантно обиљежје даје српска етнокултура, утемељена на словенској духовној и материјалној култури, у извјесној мјери прожета утицајем колонијалног турско-оријенталног система, те културом Медитерана.

На основу археолошких налазишта, и доступних истраживања из те области, Дедијер је приказао народе и цивилизације који су живјели у Херцеговини. Анализом положаја гомила и градина утврдио је катунски облик сточарства још у предисторијском периоду, кад је стока из нижих дијелова Херцеговине током љетњих мјесеци изгоњена на околне планине, као што се то и данас чини.

У поглављу о **Економским приликама** су описи својине међу људима, прикази сточарства као основне гране привређивања, описи сточара, њихових кућа, одјеће и начина живота. Поглавље о **Главним особинама насеља**, као и претходно, обилује знатном етнолошком грађом: описма типова села, варошица и вароши. Веома прецизно описује куће сваког насеље понаособ, користећи локалне називе. Херцеговачка кућа се разликује и по свом облику и положају од кућа других

¹⁰ Дедијер Јевто, Ђурић-Козић Обрен, Филиповић Миленко, Мићевић Љубо (2004) **Херцеговина – Антропогеографске студије**, Друштво за очување баштине „ДОБ“, Гацко, стр. 10.

српских области. Због оскудице у плодном земљишту кућа је лоцирана у ивичним дијеловима или чак на крају имања. Првобитне куће биле су израђене од сламе и разлукују се три врсте ових кућа. Сламница у облику конуса зове се „савардак“, сламница са дуваром опетеним од прућа и пошивеним сламом, који има облик ваљка и са кровом на четири крила зове се „колиба“, а кућа са четвороугластим зидом од сувомеђине и кровом од сламе зове се „сламница“. За Билећке Рудине карактеристична је приземна камена кућа под називом „полача“, док се кућа Површи зове „дашчара“. Већи дио херцеговачких кућа није имао собе са пећима. Ватра је горела на огњишту, а за сједење крај огњишта служили су камени кревети. Кућа се развијала у хоризонталном смијеру преграђивањем, тако да су просторије међусобно растављене „пердом“ (обична преграда од даске) и „чатмом“ (двострука преграда од даске, изнутра испуњена малтером, а споља окречена).

Херцеговачка варошка кућа је углавном израђена од камена. Од сеоске куће се разликује по већем развоју у хоризонталном правцу и по мноштву дрвене грађе и многим оријенталним облицима и називима. Карактерише је пространо „предворје“ (предахарлук) и „двор“ (авлија). По основном плану, по функцији појединих просторија и по цијелој окућници представља кућу која је удешена према муслиманском начину живота.

Поглавља **Имена области, насеља и других мјеста** као и **Постанак села и поријекло становништва** садрже нешто етнолошке грађе, која експлицитно упућује на доминантно значење словенске културе, модификаторски утицај ислама, српску духовност, метанастазичка миграциона кретања, локалне миграције и сл.

Грађа у посљедњем поглављу општег дијела, под називом **Социјална психологија**, могла би се сврстати у разне научне области, међу којима би етнологија имала своје мјесто. У описима основних психичких карактеристика становништва Херцеговине могуће је препознати основне етничке карактеристике сваке описане групе. Оне проистичу из основних обиљежја духовности и културе живљења али и из детерминизма карактеристичног за динарски ареал. Квалификације етнопсихолошких одлика херцеговаца и етносоцијалних прилика у Херцеговини упућују на закључак о изграђеној позицији дуализма у Дедијеровоим радовима.

У посебном дијелу поглавља „**Херцеговина**“ штампани су описи појединих села, на основу којих је израђен општи дио. Истакнуте су опште физичкогеографске особине појединих сеоских ареала, одређених области, привредних прилика, типова села и кућа, постанак и поријекло становништва сваког села појединачно. Описима села, сем уобичајене географске, посебно антропогеографске грађе, битно обиљежје даје и етнолошка грађа, утемељена на материјалној и духовној култури аутохтоног српског становништва.

Други дио књиге, којег потписује Обрен Ђурић-Козић, под називом „**Шума, површ и зубци у Херцеговини**“, такође чине општи и посеби дио. По истом принципу, прво је лоцирана испитивана **Област**, а затим су приказане **Главније физичке особине** простора. У поглављу **Насеља** описани су положаји села, тип села и економске прилике. Етнолошку грађу у овом поглављу чине описи својине. Описана је лична и колективна својина и начини на који су се права преносила са генерације на генерацију. Приказани су начини кориштења заједничке својине и начини на које су села међусобно рјешавала својинске односе у граничним областима. У овим описима кориштени су и називи специфични за испитиване крајеве. Кроз економске прилике приказани су тешки услови живота сеоског

становништва додатно погоршани зулумом турских владајућих слојева. За поглавље **Кућа** може се рећи да представља најкомплетнију етнолошку грађу у овом дјелу. Детаљно су описане сеоске и градске куће, куће српског и муслиманског становништва. Приказан је положај куће у дворишту, те распоред осталих објеката. Описано је и покућство које се налазило у свим типовима кућа уз кориштење оригиналних назива за одређене предмете специфичне за истраживану територију. Аутор је објаснио и морфологију кућа у хоризонталном и вертикалном смјеру, доводећи је у везу са функционалним захтјевима и културом живљења и привређивања појединих етнокултурних заједница. Описане су и привредне зграде у оквиру окућнице. Посебан дио чини материја о посућу у сеоској кући, гдје су побројани најчешће кориштени предмети у сеоском домаћинству, и објашњена њихова намјена. Приказано је: посуће око огњишта, посуде за воду, за каву, за млијеко... Приказани су и алати кориштени у привређивању и мјере којима се становништво служило.

Поглавља о **Именима села и Постанку данашњих села и поријеклу становништва** дијелимично су прожета етнографском грађом, базираном на народним предањима, понекад и легендама. И у овом поглављу говори се о психичким особинама становника, те о језику којим оно говори. Племенском и братственом организовању посвећено је посебно поглавље, чиме је дат допринос проучавању социјалне културе и међуљудских односа Херцеговаца. И кроз овај сегмент истраживања сасвим се јасно уочава изворност словенског племенског организовања и хришћанске културе. Описи Крсног имена, славе, одијела Херцеговаца и сл. упућују на аутентичност, али и на припадност колективитету: словенству, хришћанству, српству и динарском културном ареалу.

Посљедње поглавље у општем дијелу књиге посвећеној Херцеговини илуструје занимање становништва, које се у све три испитиване области подједнако бавило сточарством и земљорадњом. Аутор истиче бројна иселјавања становништва узрокована поред „јадног и жалосног економског стања овамошњег краја и чињеницом да Херцеговац нерадо служи војску, те пре 20 година (данас би рекли прије 100 год. прим. аутора) одлази преко мора, одакле се тешко и враћа“¹¹. Ово одлажење становништва има кобне посљедице које се, како то Дедијер каже, огледају у слабењу народне масе и у оскудици радне снаге, због чега ни оно мало обрадиве и плодне земље није обрађено.

Посебни дио овог поглавља урађен је по истом принципу као и посебни дио поглавља „Херцеговина“, гдје се етнолошка грађа понавља на истовјетан начин.

Трећи дио обимне антропогеографске студије о Херцеговини, под називом „**Попово у Херцеговини**“ потписују Миленко С. Филиповић и Љубо Мићовић. За разлику од претходна два дијела књиге овај не садржи општи дио, већ само описе појединих насеља. Као и у претходним описима, и описи села у Попову, дати кроз антропогеографске приказе, прожети су етнолошким одликама које кореспондирају с основном антропогеографском садржином и појединачним питањима у вези с поријеклом становништва, предањима о именима и поријеклу села и сл.

Лакше сналажење у обимном дјелу Херцеговина обезбјеђују **Регистри** који се налазе на крају сваког од три велика поглавља књиге. Азбучним редом у

¹¹ Дедијер Левто, Ђурић-Козић Обрен, Филиповић Миленко, Мићевић Љубо (2004) **Херцеговина – Антропогеографске студије**, Друштво за очување баштине „ДОБ“, Гацко, стр. 501.

регистрима су издвојени географски називи, породична и остала имена и презимена споменута у књизи.

„Херцеговина“ Ј. Дедијера представља дјело трајне вриједности. То нам показују позивања на књигу од стране бројних истраживача разних занимања. Или, како то Момо Капор у предговору ове књиге сликовито каже: „Херцеговина Јевта Дедијера требало би да стоји крај узглавља сваког Херцеговца. Она је, наиме, више од књиге – то је наш покретни завичај, наше порекло, то су наши корени“¹².

Стара Србија – Географска и етнографска слика

Стара Србија у средњем вијеку представљала је најважнију српску земљу, језгро око којег се развила двјестогодишња Немањића држава. Простирала се „од обале Неретве и Босне до Вардара и Демир Капије и од Дунава до Јадранског мора“¹³ и у њој су биле све важније престолнице средњевјековне Србије: Рас, Приштина, Призрен и Скопље. Стара Србија је област у којој се састају и преко које се додирују области моравско-вардарских Срба са областима динарских Срба. То је једина област преко које разни дијелови српског народа могу међу собом непосредно комуницирати. Како то каже Јевто Дедијер „Стара Србија је наша етнографска матица, центар славе Немањића краљевине и царевине и њен најкултурнији део“¹⁴. Као битан моменат за проучавање овог простора Јевто Дедијер истиче важност успостављања нормалних етнографских и политичких односа у појединим дијеловима, нарочито на Косову и Метохији, гдје су од стране Турске, фаворизовањем арбанашког елемента у циљу истребљења српског елемента, постојале тежње да се вардарски Срби отргну од осталог Српства, нарочито од Србије и Црне Горе и да се на тај начин „Српство раздроби и престане постојати као једна етнографска целина“¹⁵.

Јевто Дедијер у раду Стара Србија, објављеном као сепарат Српског књижевног гласника 1912. године, даје слику о земљи и становништву, на основу опсежног Цвијићевог материјала „Основе географије и геологије Македоније и Старе Србије“. Ове области, описане и омеђене ауторитетом великог Јована Цвијића, доживјеле су дораду из пера Ј. Дедијера, те на основу природних особина (климе, вегетације,...), подјелу на скопску (медитерански дио) и косовску (средњеевропски дио) Стару Србију, у коју је укључена Метохија и Рас.

Стара Србија, по Дедијеру, је земља са најповољнијим положајем међу земљама сјеверног дијела Балканског Полуострва, јер има централни положај. Истичу се повољне природне везе долином Мораве и Вардара са околним просторима. Ипак, због несигурних политичких прилика многи крајеви остали су „врло примитивни“. Ову констатацију поткрепљује чињеницом да се сеоско становништво доминантно бавило сточарством, веома мало земљорадњом и значајно печалбарством. Узрок таквом начину живота су чести упади Арбанаса, који су српском становништву отимали стоку, отимали дјецу, уцјењивали, физички нападали села и становнике и сл. Сваки рад изван села био је опасан. Из тих разлога земља је остајала често необрађена, а мушко становништво, углавном српско али и

¹² исто, стр. 5.

¹³ Дедијер Јевто (1912) **Стара Србија – Географска и етнографска слика**, Српски књижевни гласник, књига 29, број 9, сепарат, Београд, стр. 8.

¹⁴ исто, стр. 3.

¹⁵ исто, стр. 3.

цинцарско, одлазило је у печалбу, у сигурније крајеве, као: дунђери, дрводјеље, хљебари, касапи, зидари и перамције.

Продирање Арбанаса у српске земље Старе Србије, нарочито од шеснаестог вијека на овамо, узроковало је стално иселјавање Срба, поарнаућивање српског становништва, културну асимилацију и сл. Према историјским изворима и пописима села и људи, источно од линије Призрен-Ђаковица, дакле на већем дијелу територије Косова и Метохије, српски народ је живио у огромној већини. То потврђују, између осталог, бројни топоним, ороними, хидроними и остали називи у основи словенског поријекла. Дедијер констатује бројне називе српских села и српске материјалне културе између линије Призрен-Ђаковица и Јадранског мора, мада им се, како каже, не може утврдити тачан број. На постојаност и некадашњу бројност Срба у тим крајевима указују и тврдње многих арбанашких породица о свом српском поријеклу.

Арбанашење је пратила културна асимилација српског становништва. Дедијер каже, прво је дошло до промјене ношње. Сви мушкарци су традиционалну српску одјећу замјенили арбанашким одијелом, бријали су главе и носили перчине, настојећи на тај начин бити што неупадљивији, и тако се мање излагати опасностима. Овом виду мимикрије приступали су, поред обичних сељака и свештеници. Женска ношња није промјењена усљед мањих контаката женске популације са Арбанасима. Српско становништво, нарочито мушко, све се више служило арбанашким језиком. Њиме се говорило у пољу, пред Арбанасима, Турцима и странцима, док се српски језик употребљавао у кући. Многи су били присиљени да „привидно“ приме Ислам, тако да су у јавности вршили муслиманске, а у кући хришћанске обреде. Дедијер каже, да се они Срби који потпуно приме Ислам потпуно одроде не само од Хришћанства, већ и од српства и, како он то сликовито каже, „постају највеће крвопије своје хришћанске браће“¹⁶. За разлику од Срба, пише Дедијер, Арбанаси вјеру мијењају лако, али националну свијест, језик, обичаје, па ни одјело, не мијењају.

Многим странним писцима, на њиховим путовањима кроз Стару Србију, из претходно поменутих разлога, чинило да српског становништва готово и нема, и да српство у овим областима представља само историјску категорију. Међутим, детаљним проучавањем села и становништва, нарочито Косова и Метохије, од стране Јована Цвијића, Јевта Дедијера, њихових савременика историчара и етнолога, те наших савременика различитих научних опредјељења и научних интереса, утврђене су непобитне чињенице које говоре о вјековној етничкој доминацији Срба на тим просторима, све до момента кад су неконтролисано емиграцијом са простора данашње Ачбаније, која успут речено и данас траје, с једне стране, те насилним иселјавањем Срба, арбанашењем и културном асимилацијом постали мањина. Сву сложеност етничких процеса и промјене етничке структуре дијелова Старе Србије, посебно данашњег простора Косова и Метохије, илуструје Дедијерова констатација „Сва та маса која по спољашњим знацима изгледа као чисто арбанашка да она није арбанашка, већ да ту има: 1) знатан број Срба православних који се не виде и који се од арбанашког зулума повлаче из јавног живота, 2) међу самим Муслиманима ових области има их три врсте. Једни су чисти Арбанаси, друго су

¹⁶ Дедијер Јевто (1912) **Стара Србија – Географска и етнографска слика**, Српски књижевни гласник, књига 29, број 9, сепарат, Београд, стр. 11.

такозвани Арнауташи, то јест исламизовани домаћи Срби, а треће су босанскохерцеговачки мухаџири.¹⁷

Посебну вриједност раду Стара Србија дају статистички подаци, које је прикупио Јован Цвијић, у такозваним митрополијским списковима, настојећи да утврди тачан број српских породица на Косову, Метохији и призренској околини, са циљем да утврди размјер између броја Срба православних, Арнауташа, правих Арбанаса и муџахира. Анализом тих података, Јевто Дедијер је закључио да број српског становништва православне вјере није мален, те да оно чини скоро половину свег становништва. Сем њих знатан је број **Срба Муслимана** који говоре искључиво српски, тако да српско становништво, које говори само српски језик, чини апсолутну већину цјелокупног становништва Старе Србије.

Обрађујући етнолошку и укупну антропогеографску грађу Старе Србије, и дјелимично на бази властитих истраживања, Дедијер је само потврдио да су Косово и Метохија, етнокултурно, етнодемографско и политичкогеографско језгро и Старе и данашње Српске државе.

Нова Србија

Нова Србија, дјело симболичног назива, одмах иза Херцеговине, спада у најзначајнија остварења Ј. Дедијера. Свјетлост дана угледало је 1913. године, у издању Српске књижевне задруге. Као и претходна, доста краћа књига, Стара Србија, утемељена је на резултатима грандиозног Цвијићевог рада Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије, употпуњена новим подацима сакупљеним на терену у режији професора Љубомира Јовановића, уз помоћ и сарадњу државних органа (војске и полиције) и цркве.

Јевто Дедијер, у дјелу Нова Србија, дао је приказ оних области Старе Србије и Македоније који чине Нову Србију, дефинишући простор на сљедећи начин: „Границе су им углавном ове: окука реке Бистрице на југу, северна граница Новопазарског санџака на северу, долина Црног Дрима на западу и Месте на истоку. Обе земље налазе се у средини Балканског Полуострва, и на тај начин додирују се скоро са свим балканским земљама. Због тога су у природи ових земаља изражене природне особине разних делова Балканског Полуострва, које се својим већим делом налази у оној области која стоји под утицајем природних особина Средоземног Мора, и која је позната под именом Медитеранска Област.“¹⁸

Пишући ово дјело Дедијер је настојао дати што јаснију и вјернију слику о земљи, њеним природним особинама и о животу њеног становништва. Да би то постигао није се заустављао на опису најважнијих појава, већ је настојао да те појаве објасни и да их групише по начину постанка. Књигу чине општи и посебни дио. Физичко-географске карактеристике испитиваног простора дате су у општем дијелу. Након одређивања **Географског положаја** Нове Србије приказани су **Облици земљишта** заступљени на том простору и приказан је њихов настанак и развој. Посебно поглавље посвећено је **Великим језерима у Великој Србији**, Охридском,

¹⁷ исто, стр. 11.

¹⁸ Дедијер Јевто (1913) **Нова Србија. (са 40 слика у тексту и картом Нове Србије)**, Српска књижевна задруга, коло XXII. бр.154, Београд, стр. 8.

Преспанском и Дојранском, која истиче као „највеће природне лепоте Нове Србије и њен понос“.¹⁹

У посебном дијелу књиге описане су поједине области и живот народа у њима. Дат је опис свих вароши Нове Србије. У те описе уврштени су и подаци о њиховој историји и славној прошлости.

Прва област у овом посебном дијелу је **Горње Повардарје**, гдје након физичко-географских карактеристика области даје приказ становништва. Наводи да је област насељена углавном **српским** становништвом, које дијели на **православне** и **муслимане**. Поред Срба у области има Турака, Арбанаса, Влаха и Цинцара. У раду се даје опис главних психичких карактеристика набројаних етничких група, доводећи те особине у контекст сложених утицаја, етнокултурних, природних, социјалних и сл. Дедијер приказује и територије њиховог распрострања и одређује границе раздвајања појединих група гдје је то могуће. Посебна пажња је посвећена области Шоплук или Шопско, у којој живи становништво нарочитих етничких и психолошких црта – Шопи. По Ј. Дедијеру, ово становништво **не представља** никакво племенско име нити етнографску цјелину, већ „становништво разноврсна поријекла, досељено из многих сусједних области“²⁰. Шопи живе изразито патријархалним и примитивним животом, углавном у породичним задругама, што их поред језичких особина и обичаја слављења крсне славе доводи у непосредну везу са српским становништвом. Поред описа психичких особина појединих етничких група дат је и приказ типова села, сеоских кућа и окућница, те помоћних објеката смјештених унутар дворишта.

Описујући значајније вароши Горњег Повардарја (Скопље, Куманово, Велес, Штип, Кратово, Криву Паланку, Тетово и Гостивар) аутор је, сем њиховог изгледа и истојиских услова њихова настанка, приказао етнолошку структуру становништва. Знатан дио укупног становништва чине муслимани и муџахири (муслимански исељеници који се досељавају из оних крајева који су некада били под турском власти а након тога су, како каже Дедијер „потпале под неку хришћанску државу“²¹). Формирани су под утицајем турске културе и језика.

По Дедијеру, у Горњем Повардарју знатно је и учешће хришћанског становништва двојаког поријекла. Једно су Грци и Цинцари, дошли са разних страна Балканског полуострва и населили се као трговци и чиновници, а друго је српско становништво досељено из сусједних села и вароши, које према занимању дијели у три групе. Прву чини становништво које се бави варошким начином рада, другу групу чине становници који закупују и обрађују њиве у околини вароши, а трећу становништво које се бави искључиво земљорадњом. Врло сликовито су приказане разлике у животу становника који живи варошким начином живота у односу на оне који су земљорадници. Разлика је видљива и у изгледу њихових кућа, у изгледу и структури домаћинства. У земљорадничком домаћинству се разликују три дијела: кућа, двор и њива. Са улице се кроз капију, поред куће или на самој кући, улази у простор назван „двор“, опасан зидом висине 1-2 метра. Двор није попоћен. На средишту двора је „гумно“ за вршидбу жита. У углу двора, поред куће, је „амбар“ за чување жита. Дио двора, који избија на њиву заузима „племиња“, у којој се држи

¹⁹ исто, стр. 4.

²⁰ исто, стр. 47.

²¹ Дедијер Јевто (1913) **Нова Србија. (са 40 слика у тексту и картом Нове Србије)**, Српска књижевна задруга, коло XXII. бр.154, Београд, стр. 53.

слама и пољопривредни алати. Свака земљорадничка кућа држи стоку, и то најмање краву, вола и магарца. Стока ноћива у племињи или у „пондилу“, односно згради у једном углу дворова која је за ту сврху изграђена. У кућу се улази преко просторије која се зове „тремче“ из које воде врата у подземље или „визбу“, у „кућу“ (кухињу) и у „сопче“. У „визби“ се држи вино, ракија, сир, месо, купус... У „кући“ је на поду земљано огњиште, на којем се ријетко ложи ватра јер су дрва скупа. У угловима су „ковчези“ у којима се мијеси хљеб. Само је „сопче“ попођено и прекривено „мутафом“ (сивим ћилимом од козије длаке), на који се, када је вријеме спавања, простре рогоз, па по њему ћилим и по ћилиму душек.

Сасвим је другачији тип кућа осталог становништва. И трговачки и занатлијски дио становништва има исти тип куће и живи скоро истим начином живота. Разлика у кућама трговаца и занатлија нема без обзира на њихову етничку припадност, осим што су хришћанске куће међусобно повезане капицицима, тако да се куће цијелог једног мањег краја могу обићи а да се не изађе на улицу. У поплочану авлију се улази кроз велику дрвену капију затворену челичним квакама. У угловима авлије су: „мутвак“ (кухиња), бунар и „бачва“ (софа засађена цвијећем). Кућа има приземље и спрат. При улазу у кућу, налази се простор изнад којег је таван горњег спрата куће. Он је подијељен на два дијела: „тријем“ који је у висини авлије и „софу“ издигнут и даском попођен дио на којем се љети вечера. Са тријема се улази у централну просторију доњег дијела названу „кућа“ из које се улази у разне собе. Собе се налазе и на горњем спрату куће. У собама се обавезно налази, до крова висока, фуруна од ћерпића. Уз пећ је „хамамцик“ у коме се умивало, а околу уз зидове „долаци“ у којима се чувала роба. У раније вријеме се спавало на душецима простртим по поду, које су замјенили дрвени и гвоздени кревети.

Описи кућа и начина живота представљају допринос познавању културне баштине живота Срба у српским земљама Старе Србије односно, у овом примјеру, Горњег Повардарја, и живота осталих етничких скупина, које су чиниле специфичан мозаик са обиљежјем прожимања, дајући дјелимично измијењени облик свакој од њих, посебно српској која је трпила и насилне облике асимилације.

Сљедеће представљене области су: **Малеш са околином Кочана и Радовишта, Тиквешка котлина, Морихово, Бевђелијска котлина и Бојмија, Дојран и његова котлина.** Главно занимање становника Малеша и његове околине је сточарство, нарочито узгој коза и оваца. Због сиромаштва овога краја становници иду у печалбу. Тиквешку котлину, пише Дедијер, карактеришу вјетровите зиме и врела љета. Тешки животни услови узроковали су велику смртност и иселјавање становништва, тако да има доста пустих села. У овим крајевима станује турско племе Јуруци, тромо, лијено и некултурно становништво, које својим особинама повећава биједу краја. За Тиквеш је, истиче Дедијер, везана висока планинска област Мохорово, чија су села слободна, без чивчија и читлучког економског система.

Бевђелијска котлина је на првом мјесту, каже Дедијер, свиларски крај у чијим се селима поред дудињака могу видјети виногради, њиве под памуком, сусамом, дуваном и бостаном. Знатан дио становништва гаји пшеницу и кукуруз. Поред турског становништва и знатног броја странаца, већинско становништво Бевђелијске котлине чине Словени, који живе у великим збијеним селима. Куће и окућнице тих села ограђене су зидовима од ћерпића, а улице су уске и вијугаве. Становништво краја је културније од осталог македонског становништва, а до промјене језика и културног стања самог становништва дошло је због бављења печалбом.

Дојран и његова околина издвојени су као предио у којем је развијено рибарство, којим се бави већи дио становника. Трском обрасли дијелови Дојранског језера подјелени су на 50-60 ловишта, која су углавном приватна својина. У ова ловишта рибе рибари пуштају птице подсјечених крила, назване „краји“ или „вранчишта“. Птице плаше рибу и збијају их у све мање преграђене одјелке „амбаре“, гдје их рибари хватају. За вријеме риболова рибари станују у колибама подигнутим код ловишта. Ове колибе, чији је под од дасака, а странице и кров од трске, подигнуте су на коље или дирече. Хршћански елеменат у Дојранској области је према турском малобројан. Словени су потчињене и вриједне чифчије, који чешће страдају од зулума својих јачих сусједа.

Описујући **Опште особине Јужне Македоније**, коју чине солунска, дојранска, сереска и драмска котлина, Јевто Дедијер каже да овај крај спада у најплодније крајеве не само Балканског полуострва већ и цијеле Европе, гдје добро успијева памук и дуван. Крај је богат и дудињацима, виноградима, али и пољима кукуруза и пшенице. Становништво се претежно бави земљорадњом, мада је и сточарство врло важна привредна грана. Поред Влаха, и словенско и турско становништво се бави сточарством.

Вароши Јужне Македоније су врло старе и у већини преовлађују Грци, Цинцари, Турци и Јевреји. Њихово становништво се бави углавном трговином и занатима, за разлику од Срба и Бугара који су, углавном, земљорадници. Остала насеља у овој области су углавном читлуци, у којима све непокретно имање, земља и зграде, припадају бегу, а покретно, алат, стока и друго, припада јарицији (чифчије, наполичари). „Читлуци геометријских облика или са разређеним кућама, који из далека као црне гомиле изгледају, важан су елемент у географској слици јужно-македонских равница. По њима се даље види и слику допуњава измучено и често физички учмало, прљаво и оголено читлучко становништво, које се вековима мучи под описаном економском најамничком системом. Оно је истина убијенога духа и с много ропских особина, али је у њему под дуготрајним притиском нагомилана велика сума енергије за покрет, ослобођење и моралну еволуцију.“²²

Солун је издвојен у посебно поглавље у којем је овај град приказан као значајна приморска варош цијелог полуострва, насељена углавном Јеврејима, Грцима и Левантинцима. Јевреји су приказани као најснажнија раса, која није физички дегенерисана што се често запажа код Јевреја. Они су на нижем степену културе, а пошто нема села из којих би се могли физички обнављати, а ријетко се мјешају са другим расама, одржава их уређен и чврст породични живот и дубока сродничка љубав. Солун, као жива и слободна варош, привлачила је и словене са села и сусједних вароши, међу којима се издвајају Срби и Бугари. Та етничка шароликост обезбједила је Солуну епитет мјешовите вароши.

Западну Македонију, коју чини неколико пространих котлина (Сарићол, Пелагонија или битолско-прилепска котлина, Железник или Демир-Хисар котлина, преспанска котлина или Преспа, Охридска котлина, котлина Дебрца и Корчанска котлина), Јевто Дедијер, је представио кроз три поглавља и то: Брсјачку област, затим Дебар и његову околину, те Пореч, Кичево и Копач.

Посебну пажњу обратио је на традиционално сточарство, које представља главну грану привреде краја. У приказу области сазнајемо да се планина дијели на

²² Дедијер Јевто (1913) **Нова Србија (са 40 слика у тексту и картом Нове Србије)**, Српска књижевна задруга, коло XXII. бр.154, Београд, стр. 73.

испаше зване „кшле“, сточарска удружења се зову „карашице“, особа са највише стоке је „hexaja“, сир сири „бач“, а помажу му „фичур“ и „одација“... Сем детаљног описа сточарског живота приказана је земљорадња, воћарство, риболов. Прати их приказ типова села, кућа, нарочито дијелова куће, са аутентичним називима.

Описујући етнографске прилике у Западној Македонији, аутор истиче да су много компликованије него у било којем другом дијелу Балканског Полуострва, јер се на овом простору додирују Срби, Грци, Арбанаси, Аромунци и Турци. Главни дио становништва чине Срби, који у већем дијелу Западне Македоније чине компактну масу. Само на њеним јужним и западним границама влада мјешавина народа и етнографско шаренило. Сем Срба издвојено је и Арумунско становништво, које је подјељено у двије групе: номаде и становништво насељено у селима и варошицама, које се бави разним занимањима. Ова група Аромуна је познатија под именом Цинцари. Ј. Дедијер је описао начине живота свих етничких група насељених на простору Западне Македоније, приказујући, гдје је то могуће, и границе међу њима.

Са посебном пажњом приказани су занати који су били развијени у овом крају. Тако сазнајемо да су кујунције углавном Цинцари, сарачи, табаци и поткивачи су само Турци, ножари и пушкарски су искључиво Грци, столари и зидари су Срби и Цинцари, ћурчије Срби, халвечије и бозачије су само Арбанаси, хамали, ковачи и свирачи су искључиво Цигани, банкарски и сарафи су махом Јевреји и Грци... Сви занати су еснафски уређени и организовани. У цијелом привредном животу вароши осјећа се, не само стара балканска и турска привредна организација већ и, вјерска и национална подјељеност становништва. „Осећа се да свака нација има своје, наслеђене, или случајно примљене, наклоности према извесним врстама рада и занимања.“²³

Описујући **Дебар**, Јевто Дедијер истиче, да су куће у овој вароши збијене једна до друге. Куће доминантног арбанашког становништва су велике и лијепе, за разлику од српских кућа које нису смјеле бити украшене. „Бивало је Срба који су покушавали да куће споља улепшају, али су такве куће биле редовно куршумима изрешетане.“²⁴ Насељем доминира велика цамија у којој су Арбанаси држали зборове када су се бунили против власти или када су спремали нешто против Срба. Поред ове има још пет споредних цамија и једна православна црква лоцирана изнад вароши под врхом Свети Никола. Све остало осим ових зграда и беговских кућа у средишту вароши је незнатно и прљаво. Мале неокречене кућице покривене ћерамидом, тијесне и вијугаве улице прекривене смећем дају овој забаченој вароши источњачки изглед.

Свака кућа имала је своје винограде и правила вино и ракију. Дебрани су важили за врсне занатлије, али и ту су постојале етничке разлике. Пушкарским занатом бавили су се само Арбанаси, кујунцијским Срби, а ковачким Цигани.

Дебарска околина је насељена Србима од којих су једни муслимани, а други православни. Прве називају „Торбеши“, јер су **вјеру промјенили** за једну **празну торбу**. Они представљају становништво питомије од Арбанаса. Светкују многе хришћанске светковине, а многи говоре и арбанашки и српски језик, што упућује на јак процес културне асимилације и губљења националног идентитета Срба у границама данашње западне Македоније. Тај се процес одржао све до новијег

²³ Дедијер Јевто (1913) **Нова Србија (са 40 слика у тексту и картом Нове Србије)**, Српска књижевна задруга, коло XXII. бр.154, Београд, стр. 87.

²⁴ исто, стр. 98.

периода, у којем Срба у том простору скоро да и нема. Положај Срба у том дијелу свог историјског и етничког простора, на контакту са агресивним Арбанасима пратио је сталан процес губљења културног и националног идентитета и процес промјена у етничкој структури становништва, праћен сталном емиграциом и стардањима Срба у преломним историјским периодима, довео је до губљења биолошке масе и скоро потпуног нестанка. Описујући српско становништво Дедијер каже да је веома побожно. Сваке недеље иду у цркву и свака породица слави свој „Големдан“ односно крсну славу. Сваке године светкују додоле, коледе, лазарице, Ђурђевски уранак и божићне празнике. Сем побожности веома су празновјерни, вјерују у виле, вампире, вјештице, сјенке и друге „силе“. Јако је распрострањено бајање и гатање, које помјешано са молитвама прати скоро сваки посао. Сва та, по много чему специфична културолошка обиљежја, дијелом почивају на словенским паганским обичајима, дијелом на изолованости од снажнијих културних и цивилизацијских утицаја Византије, који су у осталим дијеловима српских земаља имали снажан подстицај културном и укупном развоју, а дијелом су посљедица утицаја заосталог и учмалог исламско-оријенталног система којег су Арнаути ширили по српским земљама.

У **Поречу**, **Кичеву** и **Копачу** живе помјешани: Срби православни, Срби муслимани, Помаци и Арбанаси. Српско становништво је средњег и ниског раста. Мушкарци су ситних костију. Носе одијело од бијелог шајка и познате кичевске капе. Жене су црномањасте, готово гараве и врло ситне. Повезују се црном марамом и носе „зубунче“. Рукави на кошуљама и доњи обод кошуље извезени су црвеним геометријским фигурама. Као и мушкарци омотавају се појасима. И жене и мушкарци важе за врло вриједне.

Ове области су биле на путу да буду поарбашене. Арбанаси су све више продирали и насељавали ове крајеве, нападали локално српско становништво, отимали стоку, вршили разна насиља. То је водило напуштању сточарства, основног извора егзистенције, а затим одласку мушког становништва у печалбу. Истребљење Срба из тог краја, уопште из простора граница данашње Македоније, као и свих облати Старе Србије, ублажено је након балканских ратова, посебно након Првог свјетског рата и стварања Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије, да би се тај процес поново активирао након шездесетих година прошлог вијека и довео до скоро потпуног губљења српског националног идентитета па и физичког нестанка српског становништва из простора западне Македоније.

Област **Косовске Старе Србије**, Јевто Дедијер, је приказао кроз три поднаслова. У првом је обрадио област Косова и Метохије, у другом Косово Поље, а у трећем Метохију с околином Призрена. Поред основних физичко-географских података укратко је приказан Косовски бој као моменат највећег страдања Срба.

И у овом поглављу су неизоставни описи типова села, описи куће и окућнице српског, арбанашког и арнаутског становништва. Арбанаси и Арнаути се у свакодневном животу, карактеру и обичајима доста разликују од Срба. Скоро сви имају три до пет жена, у зависности од богатства. Свака жена има своју собу или „ћијер“ и ради за своју дјецу, а све заједно раде за домаћина. Муж живи са сваком наизмјенице по недељу дана. Кад умре један брат, други брат може да ожени његову удовицу. Када се жене дјевојчином оцу дају много новаца, а свадбени обичаји су им једноставни. Веома је уочљиво да у животу Арбанаса има много турског, што је и разумљиво с обзиром на вјековни културолошки утицај.

Вароши Косовске и Метохијске Старе Србије су, такође, приказане. Прије описа појединачних вароши извршио је њихову подјелу на: Подримско-метохијске вароши (Призрен, Пећ, Ђаковица), вароши забаченог положаја (Гњилане, Јањево, Ново Брдо), те такозване Косовске жељезничке вароши (Феризовић, Приштина, Вучитрн, Митровица, Бањска Црква), односно вароши које су настале и развиле се развојем жељезничког саобраћаја у овим крајевима. У овом дијелу описана су и три најзначајнија споменика старе српске културе: Пећка патријаршија, Високи Дечани и Грачаница.

Посљедње поглавље односи се на област **Старе Рашке**. Из описа ових крајева видљив је значај планинских простора и њихове изолованости у очувању етнокултурног идентитета али и националног потенцијала Срба. Неприступачност и оштрина климе су главни фактори изолације. У исто вријеме то су и одбрамбени фактори и фактори одвраћања. Због тога је Стара Рашка сачувала свој културни и национални идентитет, знатно више у односу на српске земље погодне за насељавање и развој земљорадње, као што је то нпр. Метохија, која је уназад неколико вијекова стално изложена насилној колонизацији Албанаца из сусједне Албаније.

Србе Старе Рашке по особинама говора, ношњи, поријеклу и сл. Дедијер дијели на четири групе: Херцеговце, Васојевиће, Старовлашане и Рашане. Завршне странице дјела посвећене су опису значајнијих вароши ове области (Нови Пазар, Пријеполје, Беране, Сјеница, Нова Варош, Пљевља, Прибој), гдје, као и у претходним описима, има истовјетан приступ.

„Нова Србија“, обимна географско-антропогеографска студија допуњена је са 40 фотографија, већим дијелом из личне збирке Јована Цвијића или у власништву Српског Географског Завода. У књизи се налази и карта Нове Србије која је, уз Цвијићеву дозволу, израђена у Географском Заводу Университета. Обиље физичко-географског и антропогеографског материјала даје потпуну слику истраживане територије.

Етнолошка грађа, у дјелима Ј. Дедијера односи се на приказ етничке структуре и етничких карактеристика становништва српских земаља, почев од Херцеговине, Старе Рашке, до Метохије, Косова, области које се налазе у границама данашње Македоније, све до Солуна. Посебну пажњу посвећује материјалној и у извјесној мјери духовној култури српског становништва и осталим етничким скупинама, утицају и међусобним културолошким прожимањима, посебно с становишта ширења културе ислама преко етничких Арнаута, Турака, мухацира на православне Србе, на територијално ширење поменутих етникама, посебно Арбанаса, на рачун Срба и српског етничког, историјског и државотворног простора. Указује и на губљење националног идентитета Срба, процесе насилне асимилације, принудних миграција и сл.

Претходно поменута питања Дедијер обрађује на нивоу српских историјских и државотворних области (у поглављима Општи дио) и на нивоу насеља (Посебни дио). У цјелини, његови антропогеографски радови, и обрађена етнолошка грађа у њима, чине значајан допринос етнолошкој науци, која у значајној мјери помаже у расвјетљавању проблема укупног развоја српског народа на свом историјском, етничком и државотворном простору. Та грађа у истој мјери расвјетљава процес

ширења и културолошког развоја осталих етничких заједница које су живјеле заједно са Србима, као и оних које су насилним миграционим и културолошким процесима довеле до културне асимилације Срба, измјене етничке структуре укупног становништва и на тај начин створиле претпоставке за политичкогеографске процесе са несагледивим посљедицама. У том смислу, нарочито су проблематични процеси на Косову и Метохији и укупном простору данашње Македоније, посебно у оним дијеловима гдје још има Срба у нешто мањем или већем броју, како што је то у области Скопске Црне Горе, дијеловима западне Македоније и др. Индикативни су и етнокултурни процеси у простору јужног Поморавља и дијеловима Рашке области, посебно Новопазарског санџака.

Rajko Gnjato²⁵

Irena Medar-Tanjga²⁶

ETHNOLOGICAL MATERIALS IN THE WORKS OF JEVTO DEDIJER

Summary

Ethnological materials in the works of Jevto Dedijer relate to the presentation of ethnical structure and ethnical characteristics of the population of Serbian lands, starting from Herzegovina, Old Raska, to Metohija, Kosovo, regions that are within the boundaries of today's Macedonia, and all the way to Thessaloniki. He paid special attention to the material and to some extent to the immaterial culture of Serb population and other ethnical groups, their mutual influence and cultural interconnections, especially regarding spreading the culture of Islam through ethnic Arnauts, Turks, mudzahirs etc. to orthodox Serbs, and territorial expansion of the aforementioned ethnicities, especially Arbanases, at the expense of Serbs and their ethnical, historical and state-building space. He also points to the loss of Serbian national identity, the processes of forced assimilation, forced migrations etc.

Dedijer processes the issues we mentioned at the level of Serbian historical and state-building areas (in chapters under the title General Part) and on the settlements level (Special part). In all, his anthropo-geographical papers and the ethnological materials they cover, are making a significant contribution to the ethnological science, which helps significantly to clarify the problem of development of Serbs on their historical, ethnical and state-building space. These materials also clarify the process of expansion and culturological development of other ethnic communities that have lived together with Serbs, as well as the ones that brought cultural assimilation of Serbs and changes of the ethnic structure of the entire population through violent migrational and culturological processes, and in that way formed presumption for political and geographical processes with consequences that can't be perceived. In regard to this, problems arise in processes in Kosovo and Metohia and the entire area of today's Macedonia, particularly in those areas where there are still some Serbs in smaller or larger numbers, as it is the case in areas of the Skopje Montenegro, parts of western Macedonia and others. Also indicative are the ethno-cultural processes in the area of the southern parts of the Morava and the Raska region, particularly Novi Pazar Sandzak.

²⁵ PhD, Faculty of natural and mathematical sciences, Banja Luka

²⁶ Senior Assistant, MA, Faculty of natural and mathematical sciences, Banja Luka